

Os límites do coñecemento en Kant

1.- CONTEXTUALIZACIÓN:

1.1. As bases do movemento Ilustrado

En 1784 Kant escribe un artigo titulado: *Que é a Ilustración?*, nel podemos ler o seguinte: “A ilustración é o abandono por parte do home, do estado de minoría de idade que se debe atribuír a se mesmo. A minoría de idade é a incapacidade de usar o propio intelecto sen a guía doutro. Esta minoría autoatribúese non na falta de intelixencia, senón na ausencia de decisión e valentía para usar o propio intelecto sen a guía externa. *Sapere aude!* Ten a coraxe de usar a túa propia intelixencia! “ (Atrévete a pensar)

Estas palabras constitúen o lema e o manifesto da ilustración. Para os ilustrados, as nosas mentes só poden liberarse da servidume espiritual con o aumento do coñecemento. Manteñen unha confianza cega na razón humana, un uso crítico e sen prexuízos dela, que halles permitir: liberarse de dogmas metafísicos, prexuízos morais, supersticións relixiosas e tiranías políticas. Os ilustrados constitúense como un exército en loita contra a tradición e o costume como fonte de autoridade. Aínda que non foi o único movemento cultural da época, a ilustración foi a filosofía hexemónica na Europa do século XVIII, constituíndose como un movemento filosófico, pedagóxico e político articulado, que seduciu gradualmente as clases cultas e, en especial, a burguesía.

1.2. Alianza entre razón e progreso

A Ilustración é unha filosofía optimista. É a filosofía da burguesía en ascenso: é un pensamento que se esforza e traballa para o progreso. “*Algún día todo será mellor, esta é a nosa esperanza*” (Voltaire). Tal esperanza non se podería realizar se non contribuímos ca nosa actitude, cas nosas ganas. Na base deste progreso espiritual, material, moral e político, está o uso crítico e construtivo da razón. Pero como entenderon a razón os ilustrados?

Para os grandes sistemas metafísicos do século XVII (Descartes, Malebranche, Spinoza e Leibniz), a razón é o territorio propio das verdades eternas, desas verdades que son propias do espírito humano (comúns en todos os SH) e que veñen de Deus. O que sabemos e intuímos grazas á razón, intuímolo directamente en Deus: cada acto da razón confirma a nosa participación na esencia divina. Pero no século XVIII, algúns pensadores, cansados dos excesos da razón (do uso dogmático da razón), daranlle un significado diferente e máis modesto. A razón vai deixar de ser un conxunto de ideas innatas previas a calquera experiencia, e definírase como unha **determinada forma** de adquisición do coñecemento. Así non a consideran como un contido fixo de coñecementos, principios ou verdades, senón como unha facultade que ten a capacidade de atar e desatar coñecementos e que por tanto os transcende.

En resumo: os ilustrados teñen confianza na razón (niso son herdeiros dos racionalistas; pero trátase dunha razón sen contidos é só unha “forma” e, por tanto, está limitada pola experiencia; non hai coñecemento máis aló da experiencia (niso son herdeiros dos empiristas).

1.3. Desconfianza da metafísica

Polo tanto, a razón dos ilustrados é unha razón independente das verdades da revelación relixiosa e non reconece as verdades innatas das filosofías racionalistas. É un elemento limitado e controlado pola experiencia. Limitada nos seus poderes e gradual no seu despregue.

A razón ilustrada, na medida en que é empírica (ligada á experiencia), comeza en Inglaterra pero é adoptada pola Ilustración como unha ruptura con a forma anterior de coñecemento filosófico: os grandes sistemas metafísicos.

1.4. A crítica da relixión positiva das supersticións

Vinculado coa experiencia e ao contrario dos sistemas metafísicos racionalistas, o racionalismo ilustrado é un movemento de **secularización** relativo aos mitos e supersticións das relixións positivas que a Ilustración ridiculizaba a miúdo con sarcasmo despectivo.

1.5.- Contexto filosófico: influencias na filosofía kantiana

Filosofía grega as diversas aproximacións ao problema da relación entre unidade e multiplicidade. Aristóteles: herda as categorías de Aristóteles pero mentras para este veñen dadas; son formas de percibir o ser (como a categoría de substancia, por exemplo); para Kant son conceptos puros do entendemento. É dicir, a categoría como forma de darse o ser en Aristóteles (enfoque empírico) e a categoría como construción do entendemento en Kant (enfoque a priori).

Filosofía moderna Filosofía racionalista de Descartes, Leibniz, Wolff e Knutzen, principalmente na confianza na razón teórica universalizadora e totalizadora (temos contidos de carácter universal e necesario), pero rexeitamento á súa omnipotencia (o uso dogmático da razón). Pero tamén Filosofía empirista de Locke e Hume como a valoración da experiencia como límite á razón, pero rexeitamento ás súas consecuencias escépticas.

Influencia da Ciencia moderna: inspiración do seu xiro copernicano en Copérnico.

E por suposto, influencia da Ilustración: Rousseau.

1.6.- Contexto vital e obra de Kant

Nado en Königsberg (Prusia Oriental, actual Kaliningrado-Rusia) en 1724 no seo dunha modesta familia. Educado nas ríxidas ensinanzas da moral pietista da súa nai. A súa vida non refire ningún interese: naceu, medrou, estudou e foi profesor universitaria na mesma cidade na que morreu e da que nunca saíu. Distínguense dous períodos vitais que teñen unha proxección decisiva sobre a orientación da súa obra:

- Período precrítico: coincide coa entrada de Kant na Universidade de Königsberg e coa súa formación en filosofía, matemáticas e ciencias naturais. Recibe influencias de Schulz (clases de teoloxía), Knutzen (clases de física) e formación baixo os paradigmas escolásticos e racionalistas de Leibniz e Wolff vixentes nas facultades alemás. Kant uniuse á docencia en 1755. Kant é un racionalista máis.

. Período crítico: ao redor de 1762 le a Hume, un punto decisivo no seu pensamento “O desperta do seu sono dogmático”; e a Rousseau, que esperta o seu interese polos fundamentos da moral. Nesta época desenrola con plenitude o seu pensamento.

As obras máis relevantes son:

- o 1781: “Crítica á razón pura” (Que podo saber?)
- o 1784 “Que é a Ilustración?”
- o 1785 “Fundamentación da metafísica dos costumes”
- o 1788: “Crítica á razón práctica” (Que debo facer?)
- o 1790: “Crítica ao xuízo” (Que é fermoso?)
- o 1793: “Relixión nos límites da mera razón” (Que podo esperar? Un análise racional da relixión)

2.- O IDEALISMO TRANSCENDENTAL DE KANT

2.1. - O xiro copernicano

Ante a perspectiva dunha metafísica envolta en discusións sen resolución nin progreso (enfrentamento racionalistas/empiristas; desmandes no uso da razón dos primeiros e críticas empiristas a conceptos fundamentais: sustancia, causalidade, alma, Deus, etc.) que levaban a rúas sen saída, Kant propón unha solución: imitar o comportamento de Copérnico. Este, incapaz de explicar que as estrelas xiraban arredor do observador (arredor da Terra), propuxo facer xirar ao observador (a Terra) e deixar as estrelas en repouso.

Kant, na súa **teoría do coñecemento**, propón facer un intento similar en canto á intuición/captación de obxectos. O xiro copernicano kantiano propón que: dado que todo o noso coñecemento ata de agora, estivo sometido a recibir pasivamente as “características” dos obxectos empíricos e nada avanzou (coñecemento a priori ou metafísico: os obxectos existen e son como son antes do noso coñecemento), podemos inverter a metodoloxía e asumir que son os obxectos os que deben someterse ao noso coñecemento, e dicir que somos nós quen os captamos de maneira activa segundo a nosa maneira de coñecer (coñecemento a posteriori ou empírico: os obxectos non son para nós ata que os captamos).

As consecuencias do xiro copernicano son extremadamente significativas iniciando un novo método de coñecemento ao que denominamos: **método transcendental**; que significa que: independentemente de como é a realidade é a nosa maneira de coñecer a que a determina.

2.2.- O Coñecemento transcendental

Transcendental é un coñecemento dirixido non a obxectos senón ao noso xeito de coñecerlos na medida en que este xeito é a priori. O obxecto existe pero nós non o podemos coñecer; o que nós coñecemos e o obxecto captado pola nosa maneira **a priori** de coñecer. O exercicio deste método instaura a **filosofía transcendental**. En todo coñecemento hai dúas partes: o obxectiva (o obxecto) e a subxectiva (as formas a priori de coñecer). Con isto Kant establece unha sentenza revolucionaria: **a razón non pode coñecer o suprasensible** (porque precisa a primeira parte do coñecemento: o obxecto), **o límite do noso coñecemento é o mundo dos fenómenos**.

2.3.- Tipos de xuízos

Kant considera necesario modificar a teoría tradicional do xuízo que estableceu Aristóteles. A tradición sinalaba dous tipos de xuízos:

Xuízos analíticos: son só explicativos e non engaden nada ao contido do coñecemento. Non din no predicado senón o que xa está contido no suxeito. Por exemplo, “Todos os corpos son extensos.” Estes xuízos sempre son “a priori” porque sabemos a información de antemán.

Xuízos sintéticos: amplían o coñecemento inicial. Neles, ademais do que contén o suxeito hai máis información. Por exemplo: "Algúns corpos son pesados." Estes xuízos, en cambio, son "a posterior" porque a información aparece ca experiencia e por tanto non son universalizables.

Os primeiros son universais e necesarios pero non aportan nada, non progresan no coñecemento. Os segundos aportan información pero non son ni universais nin necesarios e por tanto a ciencia non se pode basear neles. Kant ve a necesidade de postular outro tipo de xuízos para facer posible o progreso.

Kant acha os **sintéticos a priori**: son propio das matemáticas e da parte xeral da física. Estes xuízos aportan información porque o predicado non está contido no suxeito pero non dependen da experiencia, cúmprense sempre, son universais. Por exemplo " $3 + 4 = 7$ ". Unha vez que se establece que o coñecemento científico está composto por xuízos sintéticos a priori, pódense resolver os problemas fundamentais do coñecemento humano: o seu alcance, as súas áreas lexítimas, as súas fronteiras e o seu horizonte. Por iso é imprescindible identificar este tipo de xuízos e basearse só neles. Este é precisamente o proxecto de Kant para a súa primeira Crítica e o que fará será ir descartando todos aqueles xuízos que son inválidos.

3.- A "CRÍTICA DA RAZÓN PURA" OU OS LÍMITES DO COÑECEMENTO

3.1. Definición

A "Crítica da razón pura" ou Primeira Crítica, é a crítica (revisión) das facultades do coñecemento. A obra pretende responder á pregunta: "*que podemos coñecer con certeza?*" Trátase da investigación do conxunto de facultades superiores do SH (sensibilidade, entendemento e razón). Cada unha destas partes vai ser examinada segundo os principios do método crítico-redutivo-transcendental de Kant con a finalidade de coñecer os seus límites e a súa fiabilidade. Kant, asumindo a estreita conexión entre epistemoloxía e metafísica presente desde Aristóteles na tradición occidental, centra a súa atención no problema da **lexitimidade da metafísica**: podémonos apoiarnos na Metafísica para xustificar o saber? Kant dirá que dende a antigüidade, a razón foi dirixida cara a problemas que non se poden resolver afastándonos da experiencia que debe ser o límite do coñecemento.

3.2. Partes da Crítica da Razón Pura

A Primeira Crítica ten unha introdución e dúas partes: a estética transcendental e a lóxica transcendental.

3.2.1. A estética transcendental

A estética transcendental ten como obxecto a investigación transcendental do coñecemento sensible (a primeira parte do coñecemento). É transcendental porque aborda o coñecemento dende as funcións a priori que o condicionan. Estas condicións son o espazo e o tempo (formas puras da sensibilidade). Pero estes elementos a priori non son en absoluto ideas innatas (vs. Racionalismo) porque non constitúen coñecemento por si mesmos (non teñen contido por eles mesmos e, de feito, non existen fora de nós). Para Kant, o espazo e o tempo preceden aos obxectos como condición de posibilidade (non podemos coñecer obxectos fora das condicións sensibles).

- **O espazo** defínese como unha intuición pura que permite a intuición externa. Polo tanto:

- Non é unha representación empírica que se poida extraer de experiencias externas.
- É o que fai posible a experiencia externa: é unha representación a priori necesaria que está na base de todas as intuicións.
- É a condición de posibilidade dos fenómenos: modela a forma dos fenómenos sensibilidade.

- **O tempo** defínese como a intuición pura que constitúe a forma do sentido interno. Polo tanto:

- Non subsiste por si só nin se adhire ás cousas como unha determinación obxectiva.
- Precede aos obxectos como condición de posibilidade destes.
- É a forma do sentido interno, da intuición de nós mesmos e do noso estado interno.

- **Distinción fenómeno-noúmeno**

Para entender o significado de “coñecemento transcendental” é necesario distinguir dous conceptos kantianos:

Noumen (Noumenon): concepto dunha cousa que debe ser pensado a través da comprensión pura como unha cousa en si mesma e non como un obxecto dos sentidos. É o obxecto dunha intuición (intelectual) non sensible. Como os SH carecemos de intuición intelectual, o noumen debe entenderse en sentido negativo como un concepto límite destinado a restrinxir as reivindicacións de sensibilidade (algo que nunca coñeceremos).

Fenómeno (Erscheinung): é a representación da nosa sensibilidade que non ten a súa propia existencia. É o noumen pasado polo filtro das condicións a priori da sensibilidade humana. Para Kant o coñecemento esgótase no campo dos fenómenos, non hai coñecemento de noumens.

3.2.2. A lóxica transcendental

A Lóxica transcendental trata sobre a orixe do noso coñecemento. Kant pensa que non se pode atribuír tal orixe a os obxectos mesmos. A lóxica formal tradicional que se fixo ata Kant, non se interesou pola orixe do coñecemento, simplemente consideraba as regras segundo as que se relacionaba e se formulaba. Pero a Kant non lle interesa isto e quere facer unha análise profunda para comprender como se xera o coñecemento e, concretamente, que aportan as nosas facultades cognitivas neste proceso.

A lóxica transcendental divídese en dúas partes: analítica transcendental e dialéctica transcendental

3.2.2.1.- Analítica Transcendental: Se na estética transcendental falou de sensibilidade e da receptividade do noso espírito para recibir representacións sensibles modificadas pola nosa maneira de coñecer, agora vai explicar como o entendemento humano (a facultade de pensar) volve a modificar/condicionar a comprensión. O entendemento aplícase sempre aos fenómenos por tanto o pensamento é comprensión ou facultade de pensar o obxecto. **Todo coñecemento parte dos sentidos**, pero non remata neles, é necesario pensalos (organizalos/darlles forma). **Sen sensibilidade non se nos daría ningún obxecto e sen entendemento non se podería pensalos.**

As categorías: Kant chama categorías ás formas a priori do entendemento a priori. Así como coñeciamos sensiblemente a través do espazo/tempo, pensamos a través dunha estrutura preestablecida do noso entendemento que son as categorías. Aínda que con evidente reminiscencia aristotélica, as categorías kantianas non son os predicados supremos de aquel. Son a estrutura do noso entendemento que obríganos a pensar así as cousas. Son conceptos que impoñen leis a priori sobre os fenómenos e os modifica (por iso é transcendental).

Kant estima que o entendemento desenvolve a súa función unificadora a través de doce conceptos puros clasificados en catro categorías:

- 1. Cantidad.** Desde o punto de vista da cantidade, o xuízo pode ser universal, particular ou singular e, polo tanto, podemos entender que:
- o concepto universal é posible a través da categoría de unidade;
 - o individual a través da categoría de pluralidade;
 - o singular a través da categoría de totalidade.
- 2. Calidade.** Desde o punto de vista da calidade, os xuízos poden ser afirmativos, negativos ou infinitos, e así teremos as respectivas categorías de realidade, negación e límite.
- 3. Relación.** Dende o punto de vista da relación entre suxeito e predicado, os xuízos son categóricos, hipotéticos ou disxuntivos e, polo tanto;
- A categoría que posibilita xuízos categóricos é a de fondo;
 - O dos xuízos hipotéticos é a causalidade;
 - Os xuízos disxuntivos son a categoría da acción recíproca.
- 4. Modalidade.** Finalmente, os xuízos expresados sobre a base da modalidade poden ser problemáticos, asertóricos ou apodicticos e as categorías que os fan posibles respectivamente son os de posibilidade, existencia e necesidade.

Autoconciencia: é a unidade de conciencia, a percepción do eu (= unificación de todas as categorías). Segundo Kant, o principio supremo de unificación de todas as categorías reside na autoconciencia. De feito, ningún coñecemento pode ter lugar en nós, ningún vínculo e unidade de coñecemento entre si sen a unidade da conciencia, é dicir, sen a conciencia de si mesmo, que precede a toda experiencia.

3.2.2.2.- Dialéctica transcendental

Nesta parte Kant vai estudar a terceira das facultades do coñecemento humano: **a razón** e o seu uso transcendente (non suxeito á experiencia) e, por tanto, non válido.

Os nosos conceptos intelectuais conformados polo noso entendemento empúrranos, por unha tendencia natural e insidiosa na especie humana, a querer atopar respostas máis aló das que conseguen chegar os xuízos do entendemento. O SH non se sente satisfeito con as conclusións obtidas e pretende “pechar” as grandes preguntas da humanidade. Neste anelo afastase perigosamente da experiencia e fai un uso abusivo da razón (un uso **dogmático da razón**). As categorías do entendemento eran independentes da experiencia pero aplicábanse aos fenómenos que viñan do coñecemento transcendental dos obxectos (obxectos que coñecemos sensiblemente); en cambio as ideas da razón xa están moi lonxe do mundo empírico por iso Kant as rechaza como fonte do coñecemento.

Kant introduce aquí o terceiro tipo de elemento a priori, as **ideas da razón**, que se resumen nos tres campos da metafísica: a alma, o mundo e Deus. **As tres ideas da razón** son conceptos necesarios (non podemos non

telas); non son arbitrarias (arbitrariedade=inventadas) senón que xorden da razón por necesidade da súa natureza e o seu dinamismo de razoamento. Están, por tanto, na natureza da razón humana, así como as categorías están na natureza do entendemento e o espazo/tempo na natureza da captación sensible. A razón precisa das ideas non para o uso da ciencia natural senón para ir máis alá da natureza. Pero **aínda que non podamos evitalas, e sexan útiles para algunhas cousas, non son válidas para establecer coñecemento. O entendemento é o límite do noso coñecemento, máis aló está a metafísica e a metafísica non é coñecemento.**

As ideas para Kant son condicións da razón humana pero non son as ideas de Platón (cre nunha duplicidade ontolóxica) nin as Ideas Innatas dos racionalistas (no n son "reais" ninguén as pon na nosa mente).

A primeira idea da razón refírese á natureza da alma. Para a razón non é suficiente chegar a unha clara conciencia do eu como obxecto de sentido interno. Non se resigna a tratar os fenómenos internos (sensacións, crenzas ...) só como un conxunto que se materializa nun momento concreto e que desaparecerá. Quere perpetuar esa conciencia escorregadiza e postula o concepto de **alma** como algo inmaterial e eterno que da sentido á nosa autoconciencia.

Xorden así os problemas da distinción do espírito da materia, da relación entre alma e corpo, da existencia separada da alma e a súa inmortalidade. Pero na base do mecanismo da razón hai un paroloxismo fundamental, é dicir, un razoamento equivocado: aplicamos a categoría de substancia ao **eu** (autoconciencia) e transformámolo en suxeito sen ter ningunha experiencia empírica del.

A segunda idea da razón é o Mundo, que dá lugar á famosa doutrina das antinomías; doutrina que, como o propio Kant tivo ocasión de confesar, acompañou ao pensamento filosófico desde o principio.

Podemos falar do mundo como unha serie de fenómenos máis ou menos extensa pero nunca como unha totalidade completa. Pero a razón non está satisfeita co simple coñecemento empírico de todas as cuestións cosmolóxicas sobre a duración e magnitude do mundo, e sobre se o mundo é libre o preestablecido. Quere aplicar a categoría de substancia a unha simple serie de fenómenos consecutivos sen ter ningún coñecemento empírico de isto. Ante calquera pregunta sobre a realidade do mundo atopamos tantos argumentos e probas rigorosas a favor como en contra. A razón enfróntase así, ás **antinomías**, situacións nas que é imposible tomar unha determinación racional.

1. Primeira antinomia. A razón pode demostrar que o mundo comeza no tempo observando que unha serie infinita que transcorre é imposible; e pode demostrar que o mundo non ten comezo no tempo, senón observar que cada comezo ten unha existencia que está precedida dun tempo.

2. Segunda antinomia. A razón afirma a existencia de elementos últimos e sinxelos, de cuxa composición derivan todas as cousas; pero por outra, nega a súa existencia, mantendo a indivisibilidade ata o infinito.

3. Terceira antinomia. Enfróntase ao problema da causalidade e da liberdade. O admítase na natureza, xunto coa "causalidade segundo as leis da natureza", tamén "unha causalidade por liberdade", ou ben recoñécese que "non hai liberdade ningunha, senón que todo o o mundo sucede segundo as leis da natureza".

4. Cuarta antinomia. A cuarta antinomia, por un lado, afirma que o mundo depende dun ser necesario, por outro, considera o real como continxente. Agora o mundo, de feito, non é un todo finito en si mesmo, nin un todo infinito en si mesmo, senón que existe só no retorno empírico dunha serie de fenómenos; atopámonos diante dunha serie de fenómenos que é sempre condicionado, ou, mellor

dito, que nunca se dá na súa totalidade. Por iso o mundo non é un todo incondicional, nin existe como tal, nin como infinito, nin como finito.

A terceira e última idea da razón é Deus A terceira idea da lugar ao intento de facer uso da idea de Deus para tentar a unificación total do real. A idea de Deus é o intento supremo de “pechar” todas as cuestións: as dúas ideas anteriores (alma e mundo) dándolles unha explicación nese concepto de Deus creador tanto do universo como da miña alma.

Kant critica as probas máis importantes da existencia de Deus:

1. Proba físico teolóxica: é o máis antiga, a que mellor se adapta ao sentido común e forma parte do espectáculo ilimitado de variedade, orde, sabedoría e beleza que ofrece o mundo actual, desa cadea de efectos, causas, fins e medios, desa admirable regularidade que domina o universo. Ten que ter necesariamente un creador que é Deus.

2. Proba cosmolóxica ou da causa incausada: parte da existencia de seres continxentes e conclúe na existencia dunha primeira causa necesaria que explica tódalas demais. Esa causa incausada, primeiro motor inmóvil ou acto puro, é Deus.

3. Proba ontolóxica: o concepto do ser moi real contén en si mesma toda a realidade; tamén se entende a existencia; xa que logo, a existencia inclúese no concepto de tal ser posible; pero na medida do posible non hai refutación, porque non dá lugar a contradición; máis ben, seríamos nós os que, refutándoo, incorreríamos nunha contradición; polo tanto Deus existe.

4.- CONCLUSIÓNS DA CRÍTICA DA RAZÓN PURA E DA EPISTEMOLOXÍA DE KANT

Kant conclúe así a súa grandiosa indagación sobre o coñecemento humano: a metafísica é un intento fracasado e ilusorio de coñecer obxectos que transcenden completamente a nosa experiencia (o saber só pode iniciarse na experiencia e nunca afastarse dela); pero ao mesmo é algo inevitable introducido en nós pola natureza humana (natureza da razón ou do uso humano da razón) e non pode considerarse en absoluto como o resultado dunha arbitrariedade. Por tanto o que fai a crítica é : poñer os límites ao noso coñecemento.

Ao final da Crítica da razón pura, Kant xa está a ver as dimensións nas que a nosa mente poderá liberarse dos lazos da experiencia e dos límites da simple investigación natural (o único que el considera coñecemento); e iso é o que tratará nas dúas segunda crítica (a **Crítica da razón práctica**). Isto non poder ser unha simple liberación cognitiva, senón unha liberación propiamente moral. A revolución copernicana, en suma, virá acompañada dunha revolución rousseauiana (*verémolo no próximo tema*).

5.- REPERCUSIÓNS E INFLUENCIAS DA FILOSOFÍA DE KANT

A filosofía kantiana ensina ao ser humano a pensar por se mesmo e a rexeitar os dogmas de todo tipo, que destrúen a razón e someten o libre pensamento.

1. No idealismo alemán: (Fichte, Schelling e Hegel). Ao potenciar o papel activo do suxeito no coñecemento, abre a porta á filosofía idealista na que absolutamente todos os aspectos da realidade coñecida son unha consecuencia da actividade do suxeito cognoscente, o que los levará a manter que a Razón (que Hegel identificará co Infinito ou Deus) carece de límites (todo o real é racional), e a negar a noción de nóumeno ou cousa en si.

2. En Marx: A visión kantiana da liberdade e, máis aínda, o imperativo categórico que describe ao home como un fin en si mesmo (que prohibe tratalo como mera cousa), inspirou as críticas do mozo Marx a falar de alienación e explotación económica como unha forma de cosificación do SH.
3. En Schopenhauer, principalmente a súa distinción entre mundo fenoménico e cousa en si, que este último autor identificará coa irracional “vontade de vivir”, e indirectamente tamén en Nietzsche.
4. A filosofía de Kant coñeceu aínda una certa renovación en Alemaña, a partir de 1860, no chamado neokantismo, con Cohen e Natorp, autores que influíron na primeira etapa de Ortega e Gasset; e tamén na chamada *pedagogía social* do século XX.